

bileleri savaşın başında çölün avantajlarından, savaş tekniklerinden ve orduda bulunan kadınlardan istifade ederek kendilerinden hayli güçlü olan Sâsânî ordusunu geri püskürttüler ve Sâsânî saflarındaki İyâd kabilesi mensuplarıyla gizlice anlaştilar. İyâd mensuplarının savaş alanını terkmesiyle de son darbeyi vurdular. Böylece müttefik Arap güçleri Sâsânîler'i mağlûp etti.

Zûkâr Savaşı'nın sebebi olarak kaynaklarda başka rivayetler de zikredilir. Nu'mân b. Münzir'in kistrâ adaylarından Behrâm'ı II. Hüsrev'e tercih etmesinin öldürülmesine kadar varan süreci hazırlaması, Nu'mân ve yakınlarının diğer Araplar'la samimi ilişkileri kurmaları sebebiyle siyasi otoritenin Sâsânîler'den Araplar'a geçme ihtimalinin Nu'mân'ın öldürülmesine yol açması, Nu'mân liderliğinde kistrânın huzuruna çıkan heyetin Sâsânîler'e ödenen vergi hususunda rahatsızlıklarını dile getirmesi, hatta kistrâ ile tartışmasının tarafları savaşa kadar sürüklediği anlatılır. Savaşın ne zaman gerçekleştiği hususunda Hz. Muhammed'in doğum yılı, risâletin başlangıcı, hicretten hemen sonra ve Bedir Gazvesi'nden birkaç ay sonra gibi farklı tarihler zikredilmektedir. III. Nu'mân'ın 602'de öldürüldüğünü, Nu'mân'ın ardından yerine getirilen İyâs b. Kabisa'nın Hîre'de 611 yılına kadar valilik yaptığını dikkate alan araştırmacılar Zûkâr Savaşı'nın bu iki tarih arasındaki bir zamanda ve muhtemelen risâletin başlangıcı olan 610 yılında meydana geldiğini kabul ederler.

Araplar'ın sayı ve güç bakımından kendilerinden çok üstün olan Sâsânîler'i yenmesi hem bölgede hem de Arabistan'ın iç kesimlerindeki Arap kabilelerini çok sevindirmiştir. Resûl-i Ekrem'in de sonucu öğrendiğinde, "Bu zafer Araplar'ın Sâsânîler'e galip geldikleri ilk savaştır; benim sayemde onlar kazandılar" dediği nakledilir (Ma'mer b. Müsennâ, II, 492; Taberî, II, 193; rivayetin sıhhat derecesi konusunda bk. Balcı, sy. 26-27 [2008], s. 70). Savaşın ardından Arap kabileleri Sâsânîler'in zannedildiği gibi yenilmez olmadığını öğrendiler. Bu savaş daha sonraki dönemlerde Sâsânîler'e yönelik mücadelenin de sembolü haline geldi. Hulefâ-yi Râşidîn devrinde İslâm fetihlerinin başlamasıyla Şeybân kabilesinden Müsennâ b. Hârise'nin Sâsânîler'e baskın düzenlemesinin ardından Hz. Ebû Bekir'in Hâlid b. Velid'i fetih için bölgeye göndermesini bu şekilde değerlendirmek mümkündür. Arap-Sâsânî ilişkilerinin seyrini değiştiren Zûkâr Savaşı'nda kazanılan zafer Arap dili ve edebiyatı aç-

sından da önem taşımaktadır. Şairler bu zafer dolayısıyla methiyeler yazmış, savaşta gösterilen kahramanlıklarla ilgili şiirler kaleme almışlardır. Taberî bu şiirlere eserinde geniş yer ayırmıştır. Savaşın çok sayıda şiire konu olması Zûkâr Savaşı'na eyâmü'l-Arab içerisinde önemli bir yer kazandırmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ma'mer b. Müsennâ, *Eyyâmü'l-Arab kabîle'l-İslâm* (nşr. Âdil Câsim el-Beyâtî), Beyrut 1407/1987, II, 489-502; Dineverî, *el-Ahbarü't-tuvâl*, s. 56, 67-68, 109-110; Ya'kûbî, *Târîh* (nşr. Abdülemîr Mühennâ), Beyrut 1413/1993, I, 259-263; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), II, 193-212; İbn Abdürrabbih, *el-İkdhü'l-ferîd*, II, 3-18; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb* (Abdülhamîd), I, 261-262, 278; II, 100-102; a.m.f., *et-Tenbih ve'l-işraf* (nşr. Abdullah es-Sâvî), Kahire 1357/1938, s. 207-209; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (Cündî), IV, 333-334; Browne, *LHP*, I, 184; L. Caetani, *İslâm Tarihi* (trc. Hüseyin Cahid), İstanbul 1927, X, 223-227; M. Ahmed Câdelmevlâ v.dğr., *Eyyâmü'l-Arab fi'l-Câhiliyye*, Kahire, ts. (Dâru İhyâ'ü'l-kütübü'l-Arabiyye), s. 6-39; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, III, 293-299; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi* (Tuğ), I, 22-23, 354-355, 364; Abd al-Husain Zarrinküb, "The Arab Conquest of Iran and Aftermath", *CHLr.*, IV, 1-6; Kadri Yıldırım, "Eyyâmü'l-Arab (Arap Savaşları) Bağlamında Zûkâr Savaşı ve Şiirleri Üzerine Bir İnceleme", *Marife*, VIII/2, Konya 2008, s. 127-156; İsrâfil Balcı, "Zû Kâr Savaşı ve Arap-Sâsânî İlişkilerindeki Önemi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 26-27, Samsun 2008, s. 55-72; W. Caskel, "Bakr b. Wâ'il", *EJ²* (İng.), I, 962-964; L. Vecchia Vaglieri, "Dhû Kâr", a.e., II, 241; Ahmet Önkâl, "Bekir b. Vâ'il", *DİA*, V, 362-363; Mehmet Ali Kapar, "Eyyâmü'l-Arab", a.e., XII, 15; Necde Hammâş, "Zikâr", *el-Meusu'atü'l-Arabiyye*, Dimaşk 2004, IX, 662.

MAHMUT KELPETİN

ZÛKARED GAZVESİ

(bk. GÂBE GAZVESİ).

ZULMET

(الظلمة)

Nûrun karşıtı olarak
karanlık, yokluk anlamında
felsefe ve tasavvuf terimi

(bk. NÛR).

ZULÛM

(الظلم)

Ahlâk, siyaset,
hukuk ve kelâm ilminde kullanılan
geniş kapsamlı bir terim.

Sözlükte "bir şeyi ona ait olmayan yere koymak" anlamındaki zulûm (zulm) din, ahlâk, hukuk gibi alanlarda terim olarak "belirlenmiş sınırları çiğneme, haktan bâ-

tila sapma, kendi hak alanının dışına çıkıp başkasını zarara sokma, rızasını almadan birinin mülkü üzerinde tasarrufta bulunma, zorbalık", özellikle de "güç ve otorite sahiplerinin sergilediği haksız ve adaletsiz uygulama" gibi anlamlarda kullanılır. Aynı kökten mazlime (çoğulu mezâlim) "zalimin elinde bulunan başkasına ait nesne" demektir. Zulümden şikâyetçi olmaya tazallüm, zulme katlanmaya inzılâm denir (*Lisânü'l-Arab*, "zlm" md.; *et-Ta'rifât*, "Zulm" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 938; *EJ²* [Fr.], XI, 612-613). **Adl / adâlet, kıst ve insaf** kavramları zulmün karşıtı, **cevr, bağy, tuğyân, fısk, udvân / taaddi / i'tidâ** kavramları da zulmün eş anlamlısı veya yakın anlamlısı olarak kullanılır. Zulmün kök anlamı bakımından özellikle insan ilişkilerindeki haksızlıkları ifade ettiği, bu sebeple cevre göre daha dar anlamlı olduğu belirtilirse de (Ebû Hayyân et-Tevhîdî, s. 84-85) literatürde zulmün eş anlamlısı olarak en çok cevr geçer.

Kur'an-ı Kerim'de yirmi âyette zulüm kelimesi, 269 defa da türevleri yer alır. 200'den fazla yerde zulüm kavramı "Küfür, şirk" veya "Allah'ın hükümlerini çiğneme, günah işleme", yirmiyi aşkın âyette "beşerî ilişkilerde haksızlığa sapma" anlamında kullanılmıştır. Yetmişden fazla âyette Allah'ın hiç kimseye hiçbir şekilde zulmetmeyeceği, insanların dünyada uğradıkları zararların ve âhirette uğrayacakları cezaların kendi kötülüklerinin karşılığı olduğu, inkârcıların ve kötülük işleyenlerin sonuçta kendilerine zulmettikleri belirtilir (M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "zlm" md.). Kur'an'da cevr kelimesi geçmez; ancak birçok âyette bağy, tuğyân, fısk ve türevleri bulunur. Yine Kur'an'da ve İslâmî kaynaklarda İslâm öncesi İslâm döneminden ayırmak için kullanılan "câhiliyye" kavramı temelde biri putperestlik inancı ve uygulamasıyla müesseseseleşen itikadî sapmayı, diğeri zalimane davranışlarla insan ilişkilerine yansıyan ahlâkî sapmayı ifade ediyordu. Bu bakımdan Kur'an'da zulüm öncelikle o dönem kültüründe "azgınlık, serkeşlik, saldırganlık" gibi anlamlara gelen (Amr b. Külsüm'un *Mu'allaka*'sındaki böyle bir kullanım için bk. Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî, s. 178) "cehl" kavramıyla ve kültür içinde bu kavramın yakından ilgili olduğu "şirk" ile bir anlam ilişkisi oluşturur. Hz. Peygamber'in evden çıkarken, "Bismillâh, Allah'a sığındım. Allahım! Hata yapmaktan, yanlış yollara sapmaktan, zulmetmekten ve zulme uğramaktan, cahillik etmekten ve cahilliğe mâruz kalmaktan sana sığınırım" şeklinde dua ettiğine dair zev-

ZULÜM

cesi Ümmü Seleme'den nakledilen hadis (*Müsned*, VI, 306; Tirmizî, "Da'âvât", 34) zulüm ile cehl arasındaki anlam ilişkisini gösterir. Kur'an'da zulüm hem itikadda hem ahlâk ve hukukta doğru, gerçek, meşrû ve âdil olandan sapmayı ifade edecek şekilde kullanılmıştır; bu kullanımda Câhiliye döneminin belirtilen inanç ve ahlâk zihniyetini tamamiyle reddetme maksadının bulunduğu açıktır. Bundan dolayı Kur'an'da zulüm öncelikle şirk, inkâr, günahkârlık, Allah'ın koyduğu itikadî ve amelî kuralları, sınırları çiğneme, aşma gibi kötülükleri anlatır (meselâ bk. el-Bakara 2/229; el-A'râf 7/19; et-Talâk 65/1). Bir âyette inkârcılar hakkında, "Zalimlerin ta kendileridir" ifadesi geçer (el-Bakara 2/254); Lokmân'ın, oğluna öğüt verirken, "Şirk kesinlikle büyük bir zulümdür" dediği bildirilir (Lokmân 31/13). İmanlarına zulüm karıştırmayanların doğru yolda olduklarını anlatan âyetteki (el-En'am 6/82) zulüm kelimesine ashaptan bazıları "kişiye yapılan haksızlık" mânası verince Resûl-i Ekrem buradaki zulmün "Allah'a ortak koşmak" anlamına geldiğini belirtmiştir (Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, II, 153). Bazı tefsirlerde zulmün bu anlamı dikkate alınarak şirkin büyük bir zulüm olmasının sebebi Allah'tan başkasına tapan insanın, Allah'ın hakkı olan kulluğu Allah'tan başkasına yöneltmek suretiyle haktan sapsması veya değersiz varlığa kulluk ederek insanlık onuruna karşı haksızlık etmesi şeklinde izah edilir (Fahreddin er-Râzî, XXV, 146; Âlûsî, XXI, 85; Elmalılı, VI, 3844).

Kur'an'da Allah'ın emrini çiğneme ve hükmünü ihlâl etme bağlamında ilk zulüm, yasaklanan meyveyi yiyen Âdem ile Havvâ tarafından işlenmiştir (el-Bakara 2/35; el-A'râf 7/19, 23). Nûh'un kavmi Nûh'u ve inananları aşağılayıp davetini reddetmeleri sebebiyle "zulmedenler" diye anılır (Hûd 11/27, 37, 44). İsrâiloğulları'nın Hz. Mûsâ'ya, "Allah'ı açıkça görmedikçe sana asla inanmayacağız" demeleri, altın buzağıya tapmaları, cumartesi yasağıyla ilgili hükmü ihlâl etmeleri gibi tutumları da zulüm diye nitelenmiştir (el-Bakara 2/54-59; el-A'râf 7/160-165). Yine Kur'an'da belirtildiğine göre daha önce inkârcı bir kavimden olan Sebe melikesi Hz. Süleyman'ın kendisiyle bağlantı kurmasından sonra, "Ey rabbim, ben kendime zulmetmişim" diyerek Allah'a teslim olduğunu ifade etmiştir (en-Neml 27/38-44). Birçok âyette, gereken inançları bakımından gerek söz ve davranışlarıyla Allah'ın hükümlerini çiğneyip doğru yoldan saptıkları için zalimler diye anılanların dünyada çeşitli felâketler-

le helâk edildikleri (meselâ bk. Hûd 11/67, 94; el-Kehf 18/59; el-Ankebût 29/14, 40), âhirette cezalandırılacakları (Âl-i İmrân 3/151; el-Mâide 5/29; et-Tûr 52/47), bunların dünyada yaptıkları, iyi gibi görünen işlerinin boşa gideceği (Âl-i İmrân 3/117) bildirilir.

Muallaka şairlerinden Züheyr b. Ebû Sülmâ'nın, "Kabilesini silâhiyla savunmayan kişi zillete uğratılır / Ve insanlara zulmetmeyen zulme mâruz kalır" anlamındaki beytinin gösterdiği üzere (Hüseyn b. Ahmed ez-Zevzenî, s. 115) acımasızlığın yaygın olduğu Câhiliye döneminde zulüm var olma mücadelesinin kaçınılmaz gereği olarak düşünülmüyordu. Yine aynı dönemde insan hakkındaki kötümser anlayış da zulmün kaçınılmazlığı telakkisini beslemiştir. Abbâsî dönemi şairi Mütenebbî'nin, "Yüksek şerefler eziyetten kurtulamaz / Uğru-na kanlar akıtılmadıkça / Zalimlik insanların karakterinde vardır; şayet görürsen / Bir ağır başlı adamın bilesin ki bir engel yüzündendir zulmetmemesi" anlamındaki beyitleri (Nâsîf el-Yâzîcî, I, 11) bu anlayışın İslâmî dönemdeki bir kalıntısı olmalıdır. İslâm'ın gerek insanın ahlâkî mahiyetine ilişkin öğretisi gerekse ortaya koyduğu ahlâk ve hukuk ilkeleri zulmü meşrûlaştırma maksadı taşıyan bu zihniyeti ortadan kaldırmayı hedefler. Nitekim Kur'an'ın genelinde olduğu gibi zulmün beşerî ilişkiler bağlamında kullanıldığı yerlerde de bu tutum haksız fiil şeklinde görülmüş ve reddedilmiştir (meselâ bk. Yûsuf 12/23, 79; Sâd 38/22-24). Saldırıya uğrama ve ülkesinden zorla çıkarılma gibi haksız eylemler Kur'an'da zulüm olarak değerlendirilmiş ve savaşı sebebi sayılmış (el-Hac 22/39-40), haksızlıkta yetimlerin mallarını yiyenlerin karınlarına ateş doldurdıkları (en-Nisâ 4/10), meşrû sınırlar dışına çıkarak ve zulmederek birbirinin mallarını yiyenlerin cehennem ateşine atılacakları (en-Nisâ 4/29-30) bildirilmiştir. Ribâyî yasaklayan âyetlerin birinde bu hükme uyanlara, "Böylece ne zulmetmiş ne de zulme uğramış olursunuz" denilerek (el-Bakara 2/279) bu konuda temel ahlâkî ve hukukî ölçü ortaya konulmuştur.

Hadislerde zulüm ve diğer ilgili kavramlar daha çok haksız fiilleri ifade etmek üzere sıkça geçer (Wensinck, *el-Mu'cem*, "bğy", "cvr", "zlm", "adv", "fsk" md.leri). Bir kutsî hadiste Allah'ın, "Ey kullarım! Ben zulmü kendime haram kıldım ve onuzun aranızda da yasakladım; sakın birbirinize zulmetmeyin!" buyurduğu belirtilir (*Müsned*, V, 160; Müslim, "Birr", 55). Hz. Peygamber'in, "Allahım! Fakirlikten, kıtlık-

tan, zillete düşmekten, zulmetmekten ve zulme uğramaktan sana sığınırım" şeklindeki dua etmeyi öğütlediği (*Müsned*, II, 540), kendisinin de bu anlamda dualarının olduğu nakledilir (*Müsned*, II, 305, 325; VI, 306; Ebû Dâvûd, "Edeb", 3; Nesâî, "İstîfâze", 14, 15). Resûl-i Ekrem'in bir hadiste, "Sakın zulmetmeyin ve kendinize zulmetmeyin" dediği ve bunu üç defa tekrarladığı kaydedilir (*Müsned*, V, 72). Mazluma yardımcı olmayı emreden ve onun bedduasını almaktan sakındıran çok sayıda hadis vardır (Wensinck, *el-Mu'cem*, "zlm" md.). Hemen bütün hadis mecmualarında yer alan bir rivayete göre Resûlullah, "İster zalim ister mazlum olsun kardeşine yardım et!" demiş, Câhiliye dönemi şairlerinden Cüde b. Anber b. Temîm'e isnat edilen (Meydânî, II, 334) ve dönem asabiyet ruhunu yansıtan bu ifadeyi Peygamber'den duyduklarına şaşırarak sahâbîlerin bu şaşkınlığı karşısında Resûl-i Ekrem, "Zalime yapılacak yardım onun zulüm yapmasını engeller" demiştir (*Müsned*, III, 99, 201, 324; Buhârî, "Mezâlim", 4; Müslim, "Birr", 62). Bir hadiste haksız tecavüze (mazlime) karşı kendini ve malını savunurken öldürülenler şehid sayılmış (*Müsned*, I, 305; II, 205), başka bir hadiste de bu şekilde öldürülen kimsenin cenetlik olduğu bildirilmiştir (*Müsned*, II, 221, 224; Nesâî, "Tahrîm", 22). Bazı hadislerde günahkârlık ve haksız fiiller "kendine zulmetme" olarak değerlendirilmiştir. Fâtır sûresinin 32. âyetindeki "kendine zulmeden" ifadesi bir hadiste, kötülük edenlerin kıyamet gününde bunun bedelini ödeyecekleri için sonuçta kendilerine kötülük etmiş olacakları şeklinde açıklanmıştır (*Müsned*, V, 194, 198; VI, 444). Hz. Peygamber'in, "Rabbim! Kendime çok zulmettim" diyerek Allah'tan af dilemeyi öğütlediği, kendisinin de uzunca bir duasında, "Allahım! Kendime kötülük ettim, kusur larımı itiraf ediyorum, bütün günahlarımı bağışlamamı diliyorum" dediği bildirilir (Buhârî, "Ezân", 149; Müslim, "Şalâtü'l-müsâfirîn", 201). Hadislerde cevr kelimesi daha çok yöneticilerin haksız uygulamaları bağlamında geçer. Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde "Cihâd" bölümünün 33. babı "Zulüm (Cevr) Yöneticileriyle Mücadele" başlığını taşır. Meşhur bir hadiste, "Cihadın en faziletli zalim yönetici karşısında adaleti dile getirmektir" buyrulur (*Müsned*, III, 19, 61; IV, 314, 315; Ebû Dâvûd, "Melâhim", 17; Tirmizî, "Fiten", 13). Özellikle yöneticiler ve hâkimler zulümünden sakındıran, adaletli hüküm vermeye çağırarak birçok hadis vardır (Wensinck, *el-Mu'cem*, "cvr", "zlm", "adl" md.leri).

İslâm ahlâk literatüründe zulüm konusu genellikle adaletle birlikte biri ahlâkî erdemler ve erdemsizlikler, diğeri siyaset ve hukuk bağlamında olmak üzere iki yönden ele alınır. Zulüm kavramını İslâm ahlâk felsefesi içinde ele alan ilk düşünür Kindî'dir. Aristo'nun ahlâk anlayışına uygun biçimde dört temel faziletten bahseden Kindî bunlardan hikmet, necdet (şecaat) ve iffeti ifrat ve tefrit şeklindeki iki aşırılığın ortası, ahlâk kitaplarında dördüncü fazilet olarak geçen adaleti ise zulmün karşıtı saymıştır. Kindî'nin fazilet-rezilet tasnifi sonraki düşünürlerce de ele alınmış; Mâverdî, Gazzâlî, Râgıb el-İsfahânî gibi felsefeciler dışındaki âlimler de âyetler, hadisler ve İslâmî mirastan yaptıkları diğer nakillerle destekleyerek bu sistemi benimsemiştir. Ancak ahlâk kitaplarında zulüm bazan -Kindî'de görüldüğü gibi- adaletin karşıtı, bazan da ifrat yönünde adaletten sapma sayılmıştır. Meselâ ahlâk felsefesiyle tanınan İbn Miskeveyh *Tehzîbü'l-ahlâk*'ta önce diğer faziletlerle birlikte adaleti zulmün karşıtı (s. 39), ardından zulüm ve inzılâm şeklindeki iki aşırılığın ortası (s. 45-48) gösterirken Gazzâlî hikmet, şecaat ve iffet konusunda düşünülen ifrat ve tefrit yönündeki sapmaların adalet için söz konusu olamayacağını, adaletin sadece cevr denilen karşıtının bulunduğunu belirtir (*İhyâ*, III, 54). Râgıb el-İsfahânî zulmü "adaletten sapma" ve "adaletin zıddı" diye tanımlar. Ona göre adalet merkezî bir erdem, bu merkezden her türlü sapma ise zulüm, dalâlet ve tuğyandır. İsfahânî adaletten inzılâm (zulme katlanma) şeklinde de sapma olabileceğini düşünür. Inzılâm mala, şerefe ve sağlığa yönelik haksızlığa katlanma tarzında olur. Bir kimsenin kendi aleyhine olan bir davranışa karşı tepki göstermeyip sabır ve fedakârlık duygusuyla kandırılıyor gibi görünmesi ve farkında değilmiş gibi davranması erdemli bir tutumdur. İsfahânî'ye göre zulme katlanma mal konusunda olursa mûsamaha, can konusunda olursa af, şeref ve itibar konusunda olursa tevazu sayılır. Ancak haksızlığa katlanma bu tür erdemlerden kaynaklanmayıp kişiyi aldatılmışlık, ahmaklık ve alçaklık konumuna düşürüyorsa bu kötü bir tutumdur. Zulme razı olma sadece şahsî haklarda olup başkalarının hukukuyla ilgili konularda adaletten sapmaya hiçbir şekilde meşruiyet tanınmaz (*ez-Zer'â*, s. 355).

İslâm ahlâk literatüründe zulmü siyaset ve hukuk bağlamında ele alanların başında Fârâbî gelir. Fârâbî ilki ülkedeki güvenlik, maddî varlık, itibar, mevki gibi im-

kân ve fırsatların bireyler arasında ehliyet ölçülerine göre paylaşılmasına, diğeri bunların korunmasına yönelik iki türlü adaletten bahsedip bu imkânların gerekenden eksik verilmesinin bireye zulüm, fazla verilmesinin topluma zulüm olduğunu, hatta -zararı sonuçta topluma yansıyacağından- bireye yapılan zulmün de topluma zulüm sayılabileceğini belirtir. Bir kimseye ait hakkın, rızası hilâfına veya eşit değerde karşılığı verilmeden elinden alınması, yine birinin kendine veya başkalarına ait bir hakkı toplumun aleyhine kullanması zulümdür, dolayısıyla devlet tarafından engellenmelidir. Fârâbî devletin uygulayacağı cezaların suçlara denk olarak belirlenmesi gerektiğini, cezanın suça göre ağır olmasının bireye, hafif olmasının topluma zulüm sayılacağını ileri sürer; ayrıca devletin suçluları affedip edemeyeceğini ve bu meselenin zulme uğrayan tarafla ilişkisini değerlendirir (*Fuşûlü'l-medenî*, s. 141-144). Fârâbî'nin bu düşünceleri Nasîrüddîn-i Tûsî, Celâleddin ed-Devvânî, Kınalızâde Ali Efendi gibi felsefî mahiyette ahlâk kitabı yazar sonraki âlimlerce de benzer ifadelerle tekrarlanmıştır.

Adalet ve zulüm konusunu ağırlıklı biçimde sosyolojik ve siyasal boyutuyla inceleyen klasik dönem âlimlerinin başında Mâverdî gelir. Mâverdî'nin toplumsal yapı bakımından en çok değer verdiği ilkenin kamu düzeni, devlet idaresi bakımından ise yönetimde adalet olduğu, hatta neticede adaletsizliği kamu düzenini bozan en büyük tehlike saydığı söylenebilir. Çünkü ona göre gerek dış dünyada gerekse insanların vicdanlarında adaletsizliğin meydana getireceği tahribatın yıkıcılığı başka hiçbir olumsuzlukla kıyaslanamayacak kadar büyüktür. Nerede bir kötülük varsa onun ortaya çıkmasında adaletten sapmanın mutlaka bir payı bulunur. Özellikle yöneticilerin halka zulmetmesi ülkenin varlığını tehlikeye sokacak bir kötülüktür. Sosyal huzursuzlukları zulüm ve baskıyla ölemeye kalkışmanın aldatıcı bir çözüm yolu olduğunu söyleyen Mâverdî'ye göre halkına zulmeden devlet onun güvenini, dolayısıyla kendi meşruiyet zeminini kaybedeceğinden artık bir baskı yönetimi ve yıkıcı güç haline gelir (*Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, s. 138, 141-144; *Teshîlü'n-nazar*, s. 209, 281). "Devlet dinsiz bile yaşayabilir, fakat zulümle ayakta kalamaz" şeklindeki meşhur fikri diğer birçok siyaset düşünürü gibi (meselâ bk. Gazzâlî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 173; Takıyyüddin İbn Teymiyye, II, 247) Mâverdî de tekrarlar.

Bununla birlikte kamu düzeninin korunması, toplumsal kargaşa ve fitnenin önlenmesi için başka bir çare bulunmadığı takdirde toplumun siyasî baskı ve zulümlere katlanmak zorunda olduğu yönündeki geleneksel Sünnî telakkîyi Mâverdî de benimsemiştir. Mâverdî'nin adalet, güvenlik ve iktisat arasında kurduğu ilişki ve zulmün ekonomik, sosyal, siyasal alanlarda meydana getireceği tahribata ilgili görüş ve tesbitleriyle İbn Haldûn'a öncülük ettiği görülmektedir (meselâ bk. *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, s. 136-146; krş. *Muḳaddime*, s. 286-290). İslâm hukuk ve siyaset kültüründe şahsa ve mala yönelik haksızlıklara, bunlarla ilgili davalara ve bu davaları çözmek üzere geliştirilen idarî ve hukukî kuruma "mezâlîm" denilmiştir. Daha çok, güçlü ve etkili kişi ve kurumlarca işlendiği için sıradan hâkimlerin adaletle hüküm vermekte zorlanacağı mezâlîm davalarına İslâm'ın ilk yıllarından itibaren devletin üst düzey yetkililerinin bakması esası benimsenmiştir (ayrıca bk. ADALET; HAKSIZ FİİL; MEZÂLİM).

BİBLİYOGRAFYA :

- et-Ta'rifât*, "Zulm" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 938; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "Zlm" md.; *Müsned*, tür.yer.; Kindî, *Resâ'il*, I, 177-179; Fârâbî, *Fuşûlü'l-medenî* (nşr. ve trc. D. M. Dunlop), Cambridge 1961, s. 141-144; Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-Hevâmil ve's-sevâmil* (nşr. Ahmed Emin – Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1370/1951, s. 84-88; İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk* (nşr. Hasan Temimî), Beyrut 1398, s. 39, 45-48; Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn* (nşr. Mustafa es-Sekkâ), Beyrut 1398/1978, s. 136-146; a.mlf., *Teshîlü'n-nazar ve ta'cîlü'z-zafer* (nşr. Ridvân es-Seyyid), Beyrut 1987, s. 209, 281; Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzânî, *Şerhu'l-Mu'allakâti's-sEb'a* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut, ts. (Mektebetü dâri'l-beyân), s. 115, 178; Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zer'â ilâ mekârimi's-şer'â* (nşr. Ebü'l-Yezîd el-Acemî), Kahire 1405/1985, s. 353-358; Gazzâlî, *İhyâ*, II, 72-75; III, 54; a.mlf., *et-Tibrü'l-mesbûk fi Naşihati'l-mülûk* (nşr. M. Ahmed Demec), Beyrut 1407/1987, s. 173; Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl* (Abdülhamîd), II, 334; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXV, 146; Nasîrüddîn-i Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî* (trc. Anar Gafarov – Zaur Şükürov), İstanbul 2007, s. 98-100, 297-300; Takıyyüddin İbn Teymiyye, *el-İstikâme* (nşr. M. Reşad Sâlim), Kahire, ts. (Müessesetü Kurtuba), II, 228, 241-249; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳur'ânî'l-âzîm*, Kahire, ts. (Dâru İhyâ'ül-kütübî'l-Arabiyye), II, 153; İbn Haldûn, *Muḳaddime*, Beyrut 1402/1982, s. 286-290; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XXI, 85; Nâsîf el-Yâzîcî, *el-'Arfü't-tayyib fi şerhi Dîvânî Ebi't-Tayyib*, Beyrut, ts. (Dâru Sadr), I, 11; Elmalılı, *Hak Dini*, VI, 3844; Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar* (trc. Selahattin Ayaz), İstanbul 1991, s. 51-61, 221-231; M. Kamil Husain, "The Meaning of Zulm in the Qur'an", *MW*, XLIX/1-4 (1959), s. 196-205; Roswitha Badry, "Zulm", *EI²* (Fr.), XI, 612-613.

